

Хілуха О. А.

кандидат економічних наук,
старший викладач кафедри економіки та безпеки підприємства
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

СТРАТЕГІЯ РОЗВИТКУ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО КАПІТАЛУ МАШИНОБУДІВНИХ ПІДПРИЄМСТВ

Стаття присвячена формуванню стратегії розвитку інтелектуального капіталу машинобудівних підприємств. Вибір даної стратегії проходить з врахуванням цілей розвитку інтелектуального капіталу та факторів зовнішнього та внутрішнього середовища. Для ефективною реалізації стратегії розвитку інтелектуального капіталу потрібно скласти карту реалізації стратегії та оцінити відповідність даної стратегії цілям організації.

Ключові слова: інтелектуальний капітал, цілі, чинники, стратегія, карта стратегії.

Хилуха О. А. СТРАТЕГИЯ РАЗВИТИЯ ИНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО КАПИТАЛА МАШИНОСТРОИТЕЛЬНЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ

Статья посвящена формированию стратегии развития интеллектуального капитала машиностроительных предприятий. Выбор данной стратегии проходит с учетом целей развития интеллектуального капитала и факторов внешней и внутренней среды. Для эффективной реализации стратегии развития интеллектуального капитала нужно составить карту реализации стратегий и оценить соответствие данной стратегии целям организации.

Ключевые слова: интеллектуальный капитал, цели, факторы, стратегия, карта стратегии.

Khilukha O. A. INTELLECTUAL CAPITAL MANAGEMENT STRATEGY OF ENGINEERING ENTERPRISES

The article is devoted to the strategy of the intellectual capital development aircraft enterprises. The strategy choice is based on the objectives of intellectual capital and the external and internal factors environment. There are implemented the strategies map and conducted the evaluation to achieve objectives of this strategy for effectively implement the strategy of intellectual capital.

Keywords: intellectual capital, aims, factors, strategy, strategy map.

Постановка проблеми. Формування стратегії підприємства у сучасних умовах потребує врахування безлічі факторів. Увагу слід звернути на зростаючу динаміку розвитку ринків, посилення конкуренції за рахунок глобалізації. Іншою важливою особливістю слід вважати розвиток спеціалізації і появу нових ринків, зростання обсягів та видів аутсорсингових послуг тощо. При цьому основним джерелом підвищення ефективності діяльності залишається розвиток інтелектуального капіталу підприємства. Все це вимагає адекватного розвитку інструментарію стратегічного управління ним, а саме пошук таких способів формування стратегій, при застосуванні яких фактори, що ускладнюють розвиток ІК розглядаються як додаткові переваги та можливості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Стратегічному розвитку підприємств присвячені праці вітчизняних та зарубіжних вчених: І. Ансоффа [1], О. Кузьміна [2], Р. Фатхудінов [4], тощо. Проте специфічні умови господарювання вітчизняних підприємств вимагають подальших досліджень теоретичних і практичних аспектів концепції стратегічного розвитку. Формуванню та використанню інтелектуального капіталу підприємства присвячені праці Б. Б. Леонтьєва [3], Л. Г. Ліпич [5] тощо.

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати дослідження, яке полягає у формуванні стратегії розвитку інтелектуального капіталу машинобудівних підприємств.

Виклад основного матеріалу дослідження. Стратегічне планування інтелектуального капіталу включає низку етапів, послідовність виконання яких

допускає безліч інтерпретацій внаслідок складності, нетиповості багатofакторного впливу і на організацію, і безпосередньо на об'єкт управління (рис. 1).

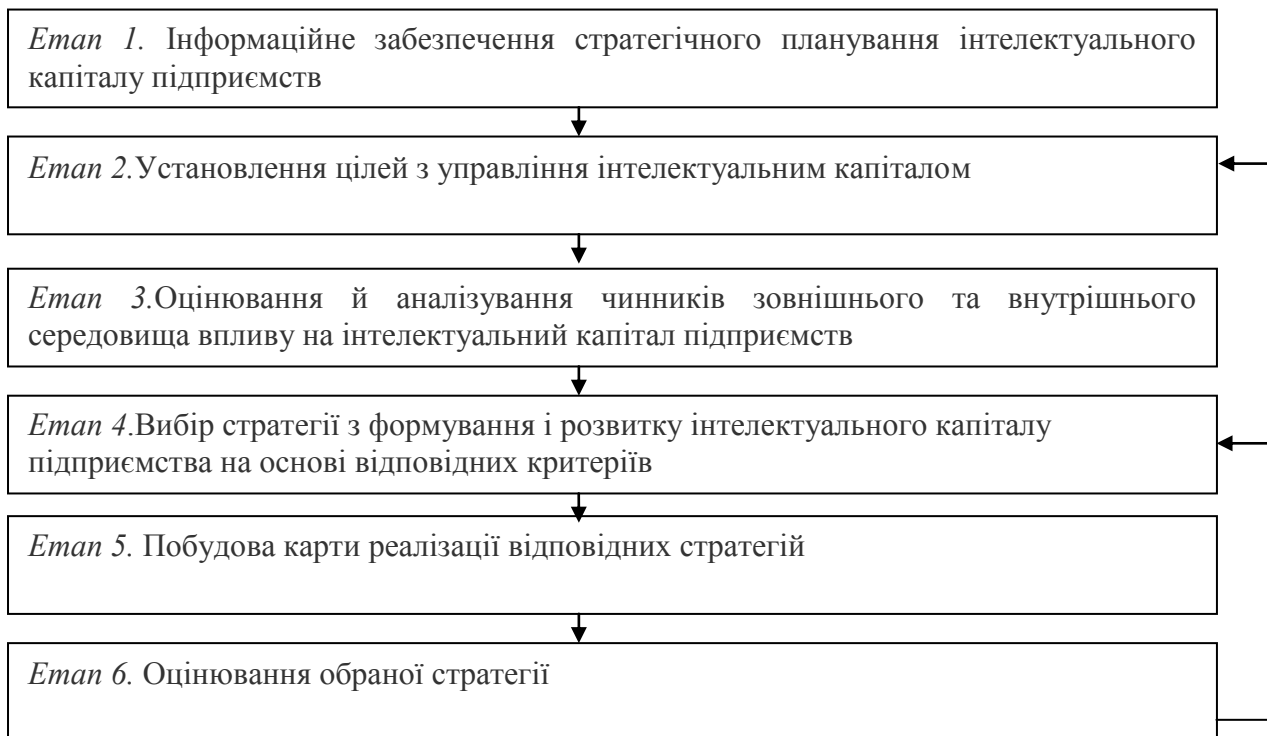

Рис. 1. Етапи стратегічного планування інтелектуального капіталу машинобудівних підприємств

Перший етап – інформаційне забезпечення стратегічного планування інтелектуального капіталу підприємств. Основні завдання інформаційного забезпечення, закріпленого за різними підрозділами підприємства: опис структури даних про інтелектуальний капітал; збір, сортування, обробка, перегляд і зберігання інформації про інтелектуальний капітал у базі даних підприємства; пошук ОПІВ за багатьма атрибутами; формування таблиць, запитів і форм, які містять відомості про нього; виявлення інтелектуальних ресурсів, що охороняються законодавством; своєчасне врахуванням прав на об'єкти інтелектуальної власності у складі нематеріальних активів підприємств; повідомлення про контрольні терміни сплати роялті, авторських винагород та інших періодичних платежів; формування звітності про створення та використання інтелектуального капіталу на різних рівнях управління; побудова

діаграм, аналізування динаміки формування та використання інтелектуального капіталу, в тому числі динаміки патентування; здійснення моніторингу процесу створення інтелектуальних активів тощо.

Другий етап – установлення цілей з формування та розвитку інтелектуального капіталу підприємств. Комплексні цілі охоплюють одночасно різні сфери функціонування підприємства. Комплексною ціллю підприємства є створення інтелектуальної організації, що володіє високими конкурентними перевагами, заснованими на виробництві та використанні інтелектуальних продуктів підприємства; підвищення ринкової вартості. Часткові цілі направлені на планування окремих елементів, сфер, видів діяльності, операцій інтелектуального капіталу підприємства. Частковими цілями є розвиток навчальної, наукової, інноваційної діяльності авіаремонтних підприємств. Елементні цілі спрямовані на вузько деталізоване планування окремих елементів діяльності підприємств: підвищення кваліфікації керівника функціонального відділу, навчання; створення робочої групи для проектування неруйнівного контролю в процесі ремонту авіадвигуна тощо

Третій етап – аналізування чинників зовнішнього та внутрішнього середовища. Аналізування та оцінювання чинників зовнішнього середовища проводиться відповідно до їх поділу на чинники опосередкованого впливу на ІК та чинники безпосереднього впливу на ІК. Оцінювання чинників опосередкованого впливу на ІК визначаємо як добуток оцінки вірогідності реалізації цього чинника та його якісного впливу, через зовнішні чинники прямого впливу на ІК підприємств. Оцінювання вірогідності реалізації даного чинника визначаємо відповідно до даних консенсусу-прогнозу Міністерства економічного розвитку та торгівлі, у діапазоні $[0;5]$, чим вищий бал присвоєно явищу, тим більша ймовірність його настання. Вплив чинника на ІК підприємств оцінювала група експертів підприємства ДП ЛРЗ «Мотор» за шкалою $[-5;5]$. Якщо чиннику присвоєно значення нижче нуля, то він негативно впливає на діяльність підприємства, і навпаки, чим більше його значення, тим більш позитивний його вплив на підприємство.

Загальний аналіз чинників опосередкованого впливу зовнішнього середовища на ІК підприємств представлено в табл. 1, результати аналізу свідчать про негативний їх вплив на ІК авіаремонтних підприємств в сумі - 45 балів.

Таблиця 1

Аналіз чинників непрямого впливу на інтелектуальний капітал авіаремонтних підприємств України

Перелік чинників	Оцінка вірогідності реалізації явища [0;5]	Оцінка впливу явища на ІК підприємства [-5;5]	Інтегральна оцінка [-25;25]
Неотримання запланованого фінансування від МВФ	4	-3	-12
Дефіцит зовнішнього фінансування та звуження можливостей доступу до міжнародних ринків капіталу	3	-3	-9
Згорання іноземними компаніями інвестиційних планів або перенесення термінів їх реалізації на майбутній період	3	-3	-9
Погіршення зовнішньоекономічної кон'юнктури: чергове падіння цін на світових сировинних ринках	3	-4	-12
Посилення боргової кризи в Єврозоні	3	-3	-9
Збереження низької кредитної активності комерційних банків	4	-3	-12
Значне зростання дефіциту державного бюджету та касових розривів у Пенсійному фонді, інших Фондах державного соціального страхування та НАК «Нафтогаз України»	3	-3	-9
Посилення девальваційних тенденцій на валютному ринку	3	-3	-9
Масовий відтік капіталу з країни, викликаний порушенням стабільності на зовнішніх фінансових та сировинних ринках та нестабільність в Україні	3	-3	-9
Суттєве підвищення цін на природний газ для промислових підприємств.	3	-3	-9
Поширення неплатоспроможності реального сектору економіки	3	-3	-9
Нарощування негативних інфляційних очікувань населення	2	-3	-6
Посилення ревальваційних тенденцій на валютному ринку	1	-3	-3
Стабілізація цін на світових енергетичних ринках	3	4	12
Стабільне зростання економіки США	2	3	6
Ревальвація євро та підвищення попиту у ЄС	3	3	9
Посилення військового конфлікту на Близькому Сході	3	3	9
Економічні переваги, як країни Єврозони	3	3	9
Стабілізація емісії для фінансування дефіциту бюджету	3	3	9
Стабілізації у банківському секторі	2	3	6

Продовження табл. 1

Покращення ситуації на ринку роботи: збільшення кількості зайнятих та скорочення чисельності безробітних	2	3	6
Скорочення заборгованості з відшкодування ПДВ	2	3	6
Загальна сума	x	x	-45

*Примітка. Визначено автором на основі аналітичних досліджень.

Аналізування зовнішніх чинників безпосереднього впливу проводили аналогічно. Загальний аналіз чинників прямого впливу зовнішнього середовища на ІК підприємства представлено в табл. 2, і свідчить про їх позитивний вплив на ІК авіаремонтних підприємств в сумі 47 балів.

Таблиця 2

Аналіз зовнішніх чинників прямого впливу на інтелектуальний капітал авіаремонтних підприємств України

Перелік чинників	Характеристика чинників	Оцінка впливу явища на ІК підприємства [-5;5]	Вагомість чинника [0;5]	Інтегральна оцінка впливу, [-25;25]
Споживачі	Міністерство оборони України, Азербайджан, Туркменістан, Шрі-Ланка, Болгарія, Китай, Єгипт, Індія, В'єтнам, Ірак, Лівія, Сирія, Алжир, Куба.	4	5	20
Постачальники	ДП Харківський машинобудівний завод, Первомайський механічний завод («ПМЗ») та інші підприємства, що входять до складу корпорації «ФЕД».	4	5	20
Конкуренти	АТ «Авіаремонт» (Росія) ДП «Мінський авіаремонтний завод», (Білорусія) АТ «Оршанський авіаремонтний завод» (Білорусія)	-2	5	-10
Нормативно-правові акти	ЗУ «Про розвиток літакобудівної промисловості» постанови КМУ «Про утворення Державного концерну "Укроборонпром"», «Про затвердження переліку суб'єктів літакобудування,	2	3	6

Продовження табл. 2

	щодо яких запроваджуються тимчасові заходи державної підтримки», «Питання ввезення на митну територію України товарів суб'єктами літакобудування» Повітряний кодекс України. Де передбачено створення потрібних умов для розвитку авіаремонтної промисловості України.			
Інфраструктура	Підприємства мають під'їзні залізничні колії та /або знаходяться неподалік доріг державного значення; обладнані телефонним зв'язком, високошвидкісним інтернетом.	2	3	6
Профспілки, партії та інші громадські організації	Профспілка авіабудівників України, основним завданням якої є захист трудових, соціально-економічних прав та інтересів членів трудового колективу авіаремонтних підприємств; ДК «Укрспецекспорт» - державна компанія, яка має монопольне право здійснювати експорт та імпорт продукції, послуг військового призначення.	1	3	3
Загальна сума	x	x	x	47

*Примітка. Визначено автором на основі аналітичних досліджень.

Загальний вплив зовнішніх чинників на діяльність підприємства, визначаємо як суму чинників прямого на непрямого впливу, яка складе +2 бали, що засвідчують про їх позитивний вплив на ІК підприємств.

Оскільки внутрішні чинники по-різному впливають на різні авіаремонти підприємства, то аналіз їх здійснено для кожного підприємства окремо (табл. 3). Аналізування цих чинників свідчить про позитивний вплив на діяльність підприємства в діапазоні від 36 балів (для Євпаторійського авіаційного ремонтного підприємства) до 67 балів (для Луганського авіаційного ремонтного заводу).

Четвертий етап – вибір стратегії формування і розвитку інтелектуального капіталу підприємств відповідно до визначення відповідних критеріїв (табл.4).

Критерії, які визначають вибір відповідної стратегії авіаремонтними підприємствами є: характер впливу чинників зовнішнього та внутрішнього середовища на діяльність підприємств, стан інтелектуального капіталу

підприємств, наукомісткість галузі, масштаб діяльності підприємств, інвестиційні можливості підприємств, досвід інтелектуальної діяльності

Таблиця 3

Аналіз внутрішніх чинників впливу на інтелектуальний капітал авіаремонтних підприємств України

Перелік чинників внутрішнього середовища підприємств	Ціль		Завдання		Структура		Технологія		Працівники		Ресурси		Всього
	вплив на ІК [-5;5]	вагомість [0;5]	вплив на ІК [-5;5]	вагомість [0;5]	вплив на ІК [-5;5]	вагомість [0;5]	вплив на ІК [-5;5]	вагомість [0;5]	вплив на ІК [-5;5]	вагомість [0;5]	вплив на ІК [-5;5]	вагомість [0;5]	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Луцький ремонтний завод "Мотор"	5	5	5	5	2	4	-3	4	2	5	2	3	62
Львівський державний авіаційно-ремонтний завод	5	5	4	5	-3	4	-1	4	3	5	3	3	53
Луганський авіаційний ремонтний завод	4	5	5	5	1	4	-2	4	4	5	2	3	67
Миколаївський авіаремонтний завод "НАРП"	5	5	4	5	2	4	-3	4	2	5	4	3	63
Конотопський авіаремонтний завод «Авікон»	4	5	5	5	2	4	-2	4	2	5	3	3	64
Чугуївський авіаційний ремонтний завод	3	5	4	5	2	4	-5	4	2	5	2	3	39
Одеське авіаційно-ремонтне підприємство "Одесаавіаремсервіс"	4	5	4	5	-1	4	-2	4	4	5	2	3	54
Запорізький державний авіаційний ремонтний завод "Міг ремонт"	3	5	4	5	1	4	1	4	2	2	2	3	53
Севастопольське авіаремонтне підприємство	3	5	4	5	-2	4	1	4	2	5	3	3	50
Євпаторійський авіаційний ремонтний завод	3	5	4	5	-2	4	-1	4	2	5	1	3	36

*Примітка: Розроблено автором.

підприємств, рівень розвитку інтелектуальної інфраструктури регіону, ціннісні орієнтації керівників. Відповідно до цих критеріїв обираємо стратегію розвитку авіаремонтних підприємств. Стратегія «імітації» передбачає придбання та використання підприємством того, що створено, тобто придбання нової інформації, знань, інтелектуальних ресурсів та продуктів, адаптування їх до власних потреб. При цьому підприємство мінімізує витрати на інтелектуальну діяльність концентруючись на пошуку готових інтелектуальних продуктів.

Управління інтелектуальним капіталом направлене на раціональне використання інтелектуальних та інформаційних ресурсів, створенні загального організаційно-інформаційного середовища розвитку інформаційних технологій, що дає змогу максимально використовувати придбані інтелектуальні ресурси та продукти. Стратегія не дає можливість підприємству стати лідером у сфері інтелектуальної діяльності, але при раціональному управлінні забезпечує адаптацію до змін зовнішнього середовища, виживання та забезпечення ефективного функціонування.

Стратегія «корпоратизації» передбачає створення потрібних інститутів та єдиної системи управління для інтелектуальної діяльності. Вона передбачає освоєння підприємством всіх видів інтелектуальної діяльності і, як наслідок, вимагає значних інвестиційних вкладень. Забезпечує можливість створення умов конфіденційності та збереження в таємниці об'єктів інтелектуальної власності, зокрема, ноу-хау, які важко захистити правовими засобами. Збільшується обсяг інтелектуального капіталу підприємства, зростає його конкурентоспроможність. При досягненні відповідних результатів інтелектуальної діяльності підприємство отримує можливість збільшення впливу на ринку інтелектуальних продуктів. Стратегія інтелектуального лідера реалізується при виявленні та системному розвитку творчих груп працівників, які відзначаються активністю і результативністю інтелектуальної діяльності. Кожна група має ядро: співробітник з креативним типом мислення, менеджер або група науковців. Ядро доповнюють висококваліфіковані співробітники.

Управління інтелектуальною діяльністю здійснюється відповідно до аналізу життєвого циклу інтелектуальних продуктів, наукових розробок, результативності та ефективності, характеру і рівня впливу на соціально-економічне середовище підприємства і спрямовується на коригування та розвиток наявних груп; створення нових на тих ділянках, де вони відсутні, для забезпечення збалансованості інтелектуальної діяльності; налагодження взаємозв'язків між групами.

Стратегія «інтеграції». Підприємство вступає в договірні правовідносини з науково-дослідними інститутами та суб'єктами ділового середовища, з метою утворення інфраструктури інтелектуальної діяльності. Спільно формуються інтелектуальні ресурси та продукти. Стратегія передбачає варіанти за сферами та обсягом охоплення ділових партнерів. За сферами охоплення - це галузеві та регіональні партнери. Галузеве партнерство в інтелектуальній діяльності проявляється у вигляді вертикальної та / або горизонтальної інтеграції організацій і підприємств, які об'єднують господарську діяльність зі створення певного матеріального продукту, що належить до конкретної сфери діяльності. При вертикальній інтеграції паралельно «ланцюгу створення матеріальних цінностей», що включає логістичні та виробничі процеси, формується «ланцюг створення нематеріальних цінностей», що передбачає на кожному етапі процесу створення продукції відповідної інновації: сировинної, виробничої, маркетингової тощо. При горизонтальній кооперації (інтеграції) організаціями та підприємствами-партнерами створюють спільні науково-дослідні, інжинірингові, правові, освітні та інші інститути інтелектуальної діяльності. Основною проблемою галузевої кооперації може стати територіальна віддаленість партнерів.

Регіональна інтеграція передбачає створення груп промислових підприємств, у межах регіону. Реалізація стратегії інтеграції можлива через аутсорсинг – залучення до спільної інтелектуальної діяльності незалежних організацій, які формують інфраструктуру інтелектуальної діяльності на

Таблиця 4

Вибір стратегії авіаремонтних підприємств

№ з/п	Критерії вибору стратегії	Індикатор критерію	Стратегія послідовника	Стратегія інтеграції	Стратегія «інтелектуального лідера»
1	2	3	4	5	6
1	Характер впливу чинників зовнішнього середовища	Позитивний	x	Усі авіаремонтні підприємства	x
		Негативний	x	x	x
2	Характер впливу чинників внутрішнього середовища	Позитивний	x	Євпаторійський, Чугуївський, Севастопольський, Львівський, Запорізький, Одеський авіаремонтні заводи	Луцький, Миколаївський, Конотопський, Луганський авіаремонтні заводи
		Негативний	x	x	x
3	Стан інтелектуального капіталу	Зразковий	x	x	Луцький; Миколаївський авіаремонтні заводи
		Достатній	x	Луганський, Одеський авіаремонтні заводи	x
		Незадовільний	Львівський; Конотопський, Чугуївський; Запорізький, Севастопольський; Євпаторійський авіаремонтні заводи	x	x
4	Наукомісткість галузі	Традиційна (ненаукомістка)	x	x	
		Помірно-інноваційна	x	x	
		Інноваційна	x	Усі авіаремонтні підприємства	
5	Масштаб діяльності підприємств	Мале	x	x	
		Середнє підприємств		Луцький, Луганський Миколаївський,	

Продовження табл. 4

				Конотопський, Чугуївський, Одеський, Запорізький, Севастопольський, Євпаторійський авіаційно-ремонтні заводи	
		Велике підприємство			Львівський державний АРЗ.
6	Інвестиційні можливості підприємств	Слабкі	Євпаторійський авіаційно-ремонтний завод		
		Сильні		Луцький, Львівський Луганський Миколаївський, Конотопський, Чугуївський, Одеський, Запорізький, Севастопольський авіаційно-ремонтні заводи	
7	Досвід інтелектуальної діяльності підприємств	від 1 до 5 років			
		від 5 до 10 років		Севастопольський, Євпаторійський авіаційно-ремонтні заводи	
		від 10 років		Луцький, Львівський Луганський Миколаївський, Конотопський, Чугуївський, Одеський, Запорізький, авіаційно-ремонтні заводи	
8	Рівень розвитку інтелектуальної інфраструктури регіону	Низький			
		Достатній		Луцький, Луганський, Миколаївський, Конотопський, Чугуївський, Севастопольський, Євпаторійський, авіаційно-ремонтні заводи	

*Примітка: розроблено автором.

принципах довгострокового співробітництва, повного врахування інтересів підприємства-замовника.

Аутсорсинг забезпечує високу якість послуг інтелектуального характеру за рахунок спеціалізації та досвіду контрагентів, зниження витрат господарської діяльності, саме тому підприємство не створює відповідних внутрішніх інститутів. Регіональні промислові підприємства при цьому можуть кооперуватися для залучення контрагентів, що надають інтелектуальні послуги.

Відповідно до обраних критеріїв для авіаремонтних підприємств прийнятною є стратегія «інтеграції». Оскільки для кожного підприємства найбільша кількість критеріїв відповідає саме цій стратегії. Залежно від обраної стратегії відбувається перерозподіл обсягу витрат на інтелектуальну діяльність, зростання конкурентних переваг, заснованих на знаннях, підвищення вимог до системи управління інтелектуальним капіталом підприємства.

П'ятий етап – побудова карт реалізації стратегії: стратегічні карти (strategy maps) - це інструмент, що дає змогу менеджменту підприємств формулювати і відображати відповідні цілі і засоби їх досягнення через структуру складників, які конкретизуються в основних показниках за видами діяльності, що дає змогу виявити резерви підвищення ефективності використання ІК. Стратегічна карта – це модель, що демонструє як стратегія об'єднує нематеріальні активи та процеси створення вартості.

Побудову стратегічної карти пропонуємо здійснювати на підставі концепції збалансованої системи критеріїв діяльності підприємства (BSC - Balanced Score Card), котра розкривається через такі організаційні підсистеми: фінанси, ринок (маркетинг), виробництво, бізнес-процеси, наука і техніка, персонал.

Фінансові результати можуть бути отримані тільки в тому разі, якщо задоволено цільову групу клієнтів. У збалансованій системі показників стратегічні цілі погоджуються між собою причинно-наслідковим ланцюгом у формі “стратегічних карт” (Strategy Maps). Терміном “стратегічна карта” Р. Каплан і Д. Нортон запропонували називати причинно-наслідкові зв'язки між

окремими елементами стратегії організації. На рис. 5 представлено стратегічну карту інтеграційної стратегії за п'ятьма організаційними блоками. Стратегічна карта побудована за допомогою програмного забезпечення Business Studio 3.0.

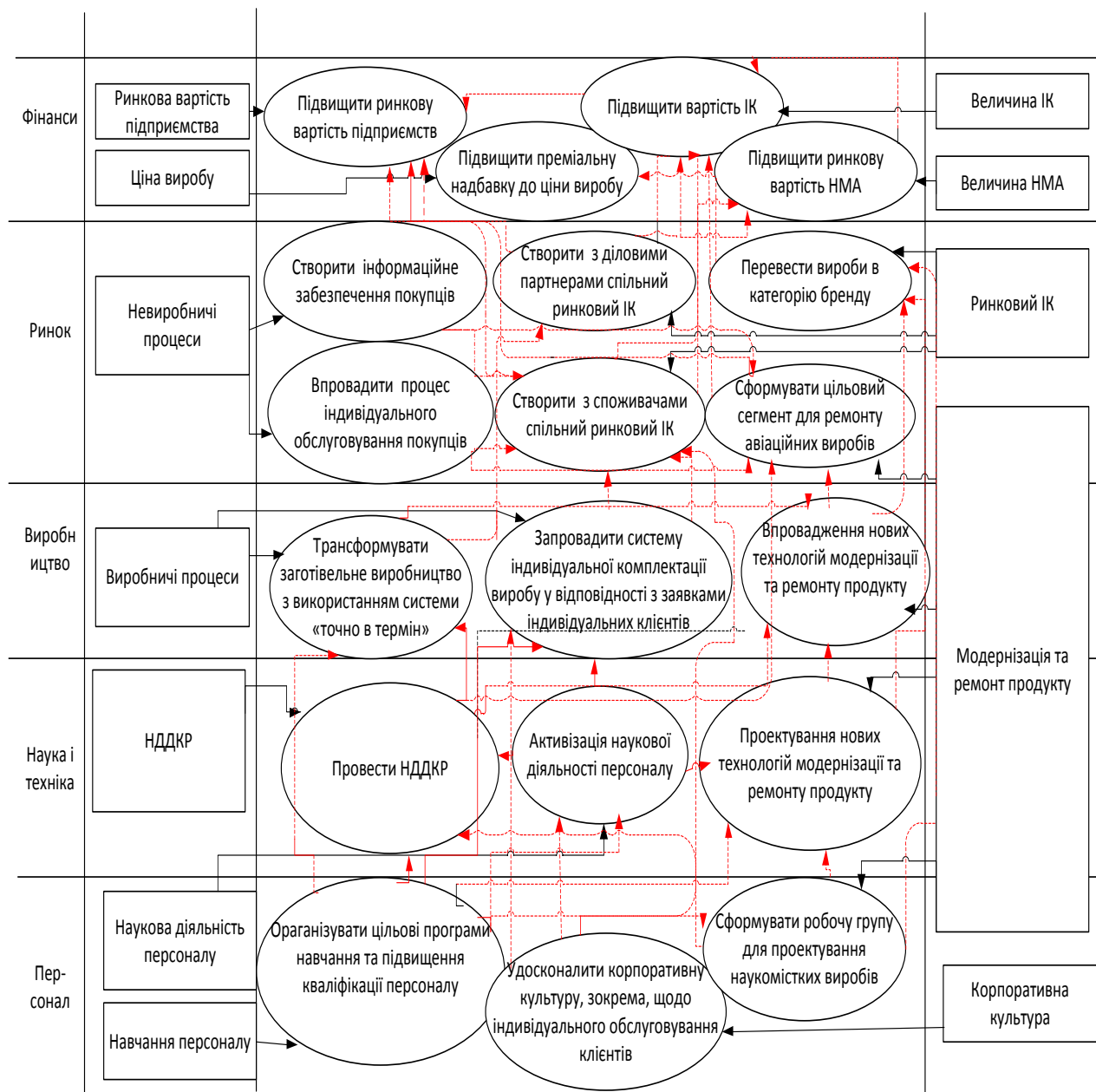

Рис. 2. Карта реалізації стратегії «інтеграції» авіаремонтними підприємствами, розроблено автором.

Шостий етап – оцінювання обраної стратегії. Її реалізація дозволить створити інтелектуальну організацію, котра володіє високими конкурентними перевагами, заснованими на виробництві та використанні інтелектуальних продуктів підприємства; підвищить його ринкову вартість. В стратегії комплексно враховані чинники зовнішнього та внутрішнього середовища.

Стратегія відповідає потенціалу і можливостям розвитку авіаремонтних підприємств.

Висновки з проведеного дослідження. З наведеного вище можна зробити такі висновки: для ефективного стратегічного розвитку інтелектуального капіталу машинобудівних підприємств потрібно сформулювати якісне інформаційне забезпечення, конкретизувати цілі розвитку ІК підприємства, проаналізувати чинники зовнішнього та внутрішнього середовища, проаналізувати критерії що забезпечують вибір стратегії, побудувати карту реалізації стратегії та оцінити стратегію на відповідність її встановленим цілям. Стратегічне планування інтелектуального капіталу підприємств було здійснено на прикладі авіаремонтних підприємств, для розвитку яких найоптимальнішою є стратегія інтеграції ІК.

Бібліографічний список:

1. Ансофф И. Стратегическое управление / Сокр. пер. с англ. - М.: Экономика, 1989. - 519 с.
2. Кузьмін О. Є. Теоретичні та прикладні засади менеджменту: навч. посіб. / О. Є. Кузьмін, О. Г. Мельник. – 2-ге вид. доп. і перероб. – Львів : Нац. ун-т «Львівська політехніка» (Інформаційно-видавничий центр «ІНТЕЛЕКТ+» Інституту післядипломної освіти), «Інтелект-Захід», 2003. – 352 с.
3. Леонтьев Б. Б. Цена интеллекта. Интеллектуальный капитал в российском бизнесе / Б. Б. Леонтьев. – М. : Издательский центр «Акционер», 2002. — 200 с.
4. Фатхутдинов Р. А. Инновационный менеджмент / Р. А. Фатхутдинов. – СПб. : Питер, 2002. – 400 с.
5. Хілуха О.А. Управління інтелектуальним капіталом машинобудівних підприємств : теоретичні та прикладні положення : монографія / О. А. Хілуха, О. Є. Кузьмін, Л. Г. Ліпич. – Луцьк : Вежа-Друк, 2014. - 200 с.